

De onderstroom
van religie en atheïsme

Johan Temmerman
De onderstroom
van religie en atheïsme

Vrijmetselarij, mystiek, gnostiek, hermetisme

De onderstroom van religie en atheïsme draagt het GPRC-label wat staat voor 'Guaranteed Peer Reviewed Content'. Met dit kwaliteitslabel geeft de Vlaamse Uitgevers Vereniging (VUV) aan dat de publicatie die dit label draagt een peerreviewprocedure heeft doorlopen die beantwoordt aan de internationale wetenschappelijke standaarden.

D/2014/45/147- ISBN 978 94 014 1709 9 - NUR 730/700

VORMGEVING COVER Compagnie Paul Verrept
ILLUSTRATIE COVER William Blake, *Ancient of Days*
VORMGEVING BINNENWERK Keppie & Keppie

© Johan Temmerman & Uitgeverij Lannoo nv, Tiel, 2014

Uitgeverij LannooCampus maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij,
de boeken- en multimediodivisie van Uitgeverij Lannoo nv

Alle rechten voorbehouden.

Niets van deze uitgave mag verveelvoudigd worden en/of openbaar gemaakt,
door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze dan ook,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgeverij LannooCampus
Erasme Ruelensvest 179 bus 101
3001 Leuven
België
www.lannoocampus.be

Inhoud

Inleiding – 7

1. Bron – 9

Beeld-denken – 10

Eenheidsprincipe – 30

2. Vrijmetselarij – 53

De Dode Zeerollen – 57

Het Evangelie van Johannes – 68

Het Evangelie van de Waarheid – 78

Inwijding in de achtste en negende sfeer – 88

3. Mono-atheïsme – 99

Verborgene stromingen – 101

Bovengrondse stroom – 111

4. Mythologische kennis – 131

De paradox van mono- en atheïsme – 134

Mythologische verbeelding en verlichting – 147

5. Mystieke ervaring – 159

De aanspreking van de negatieve theologie – 162

De mystieke weg – 170

6. Monding – 179

De Hut van Erza – 182

Inclusief denken – 196

Een zee van vrijheid – 202

Slot – 207

Geselecteerde bibliografie – 211

Inleiding

In dit boek houd ik een pleidooi voor verbeelding: durf te fantaseren. Aan dit pleidooi ligt een persoonlijke gebeurtenis ten grondslag. Tijdens de verdediging van mijn proefschrift over profetie en moderniteit, zo een vijf jaar geleden, stelde opponent dr. P. Loobuyck (moraalfilosoof) herhaaldelijk de vraag of ik de opstanding van Christus feitelijk dan wel allegorisch interpreteerde. Mijn antwoord draaide rond de pot. Ik had een onderzoek gedaan naar de profetische verbeelding. Een visie op de opstanding als beeldspraak lag dus voor de hand, maar ik aarzelde omdat ik mijn proefschrift verdedigde aan de Faculteit voor Protestantse Godeleerdheid te Brussel. Die faculteit draagt weliswaar het etiket 'vrijzinnig' maar omdat biblicisme de laatste jaren oprukt, wou ik geen koren op de molen gooien met een eenvoudig 'ja'. De verrechtsing van religies in het Westen baart mij al genoeg zorgen. De vraag, zonder de bedoelingen van Loobuyck te willen analyseren, kwam toen polariserend op mij over. Ik meende dat ik met een expliciet antwoord zowel het radicaal biblicisme als het al even radicale atheïsme van dienst zou zijn. Iets in mij fluisterde om op de vlakte te blijven. De vraag bleef mij prikkelen. Daarom ging ik opnieuw aan de studie.

Ik constateerde dat het feitelijk gehalte van mythologische verbeelding al bij de wieg van het christendom een heikel punt was. De overheersende orthodoxie verketterde gaandeweg iedereen die haar visie niet deelde. De orthodoxe of apostolische traditie eiste een letterlijk geloof in de canonieke teksten. Mijn studie leerde dat er tijdens de eerste eeuwen talrijke andere visies hadden bestaan. Veel dichters en denkers sloten zich bij eerdere tradities aan. Mythologische verbeelding en mystieke beleving gingen in de oudheid hand in hand met filosofisch en kosmologisch denken. In dit kader was de opstanding van Christus een trefzeker beeld om de verbondenheid van het menselijk leven met het eenheidsprincipe uit te drukken. Zo ontdekte ik de onderstroom. Ik ben dank verschuldigd aan het hedendaagse gepolariseerde levensbeschouwelijke klimaat en het radicalisme van exclusief denken. Ik vat dit samen met de term mono-atheïsme. Monotheïsme en atheïsme zijn als vader en zoon. Ze hanteren dezelfde exclusieve methode bij het zoeken naar waarheid en werkelijkheid en komen vooral in elkaars vaarwater op politiek en ideologisch terrein. Ik zal aantonen dat het principe van zelfbehoud eigen is aan het mono-atheïsme en dat het de motor is van

de strijd om macht en rijkdom. De onderstroom daarentegen, die op regelmatige tijden bovengrondse culturele artefacten voortbrengt, voedt inclusief denken.

Ik beschrijf in het eerste hoofdstuk de bron van deze onderstroom en belicht twee facetten: beeld-denken en eenheidsprincipe. Naast de productie van artistieke artefacten houdt de onderstroom bewegingen in stand. In hoofdstuk twee wijs ik op vrijmetselarij als exponent van het ondergrondse streven naar eenheid. Aansluitend zoek ik in hoofdstuk drie naar wegen om het mono-atheïsme met zijn intrinsieke dynamiek van uitsluiting te overwinnen. Herwaardering van mythologische verbeelding (hoofdstuk vier) en mystieke ervaring (hoofdstuk vijf) dringt zich op. Aangezien ik de dagen van exclusief denken als geteld beschouw, schets ik de monding van de onderstroom in hoofdstuk zes. Ik pleit ervoor om verbeelding te gebruiken ter interpretatie van geschiedenis en biografie en geef daarvan een voorbeeld. Een zee van vrijheid en een voorstelling van waarheid zijn het resultaat.

1.

BRON

Beeld-denken

Eenheidsprincipe

Een traditie heeft zelden één bron. Ik groeide op met het wetenschappelijke wereldbeeld dat ik als vervanging van de christelijke leer meekreeg. De ervaring van doelloosheid van mijn bestaan deed mij de christelijke traditie onderzoeken. De gedreven grondlegger van het institutionele christendom, de apostel Paulus, gebruikte de Griekse filosofie en het Hebreeuwse profetisme om zijn universele verlossingsleer op te bouwen. Waar had hij het over? Waar haalde hij de mosterd vandaan? Om de gemeenschappelijke noemer te duiden, waarop de verschillende bronnen van onze cultuur zijn terug te brengen, gebruik ik de term beeld-denken.

Beeld-denken

Deze term leid ik af van het Griekse *hypostase*. Twee concepten vormen het begrip: essentie en verzelfstandiging. Onder 'beeld-denken' versta ik: de essentie van een ding denken als substantie en uitdrukken (voorstellen) in een beeld. De artefacten die daardoor ontstaan naar waarde schatten, betekent de substantiële contouren die worden voorgesteld, als instrument of verwijzing beschouwen. Het beeld-denken ligt aan de basis van mythe en profetie. Verbeelding is er een essentiële component van en vormt, zoals ik zal aantonen, de verbinding tussen de rationele perceptie van de werkelijkheid en de beleving van het bestaan. Beeld-denken is de bron van geloof en rede. Het geeft uitdrukking aan het verlangen naar coherentie en vormt voorstellingen van samenhang.

Mythe

Tijdens de neolithische (r)evolutie, die tussen 11.000 en 3500 v.o.j. op verschillende plaatsen in de wereld en onafhankelijk van elkaar ontstaat, verandert de leefwijze van de mens drastisch. Het nomadische leven van jagen en verzamelen maakt plaats voor een grotendeels sedentair bestaan. Men bouwt nederzettingen, doet aan landbouw en veeteelt. Daarnaast begon de mens werktuigen te maken van geslepen steen. Later bewerkte men koper. Met de uitvinding van het wiel slaagde men erin grote bouwwerken op te richten, potten te bakken en land te irrigeren. Ook de uitvinding van het schrift stamt uit deze

periode. Het is evenwel wachten tot de bronstijd (3500 tot 800 v.o.j.) vooraleer de eerste ons bekende literaire werken ontstaan. Voordien werden verhalen vooral mondeling doorgegeven. Tijdens de bronstijd in het Tweestromenland tussen Tigris en Eufraat (Mesopotamië) groeit het verhaal van een plaatselijke koning uit tot het epos van Gilgamesj. Aan de oorsprong van het *Gilgamesj-epos* ligt een aantal Soemerische verhalen uit de laatste opleving van deze cultuur rond de 21^e eeuw v.o.j. De Soemeriërs hadden tevens een schriftsysteem ontwikkeld, waarbij kleine driedimensionale voorwerpen van klei goederen symboliseerden. Bij handelstransacties golden deze voorwerpen als administratieve ruggensteun. Het schrift begint als deze voorwerpen op een plat vlak worden weergegeven. Deze pictogrammen zijn de tekenen van wat we spijkerschrift noemen. Dit Soemerische spijkerschrift werd overgenomen door de Akkadiërs – dat is de oorspronkelijke bevolking van Mesopotamië, verzameld tot één volk door koning Sargon van Akkad. De oude verhalen van de Soemerische koning Gilgames werden in het Akkadisch vertaald en bewerkt. De laatste versie van het *Gilgamesj-epos* dateert uit 1200 v.o.j. Het Akkadisch verspreidt zich in deze periode heel snel. Naast voor diplomatie en handel leent het Akkadisch spijkerschrift zich voor cultische wetgeving en andere overdrachten naar zowat alle culturen rond de Middellandse Zee. De Perzen voeren in de 6^e eeuw v.o.j. het Rijks-Aramees in, waardoor het Akkadisch als lingua franca verdwijnt.

Het is interessant op te merken dat ook in het Egyptische Amarna, de residentie van Achnaton, tekens in het Akkadisch spijkerschrift zijn teruggevonden. Door Egypte stroomt de derde grote rivier van het Midden-Oosten. Op de vruchtbare oevers van de Nijl ontwikkelt zich een cultuur die de grondslag legde voor onze beschaving. Ook hier moeten we spreken van het samengaan van verschillende volken. Rond de Nijl begint het neolithicum in de 6^e eeuw v.o.j. als klimaatsverandering een dorre woestijn maakt van de Sahara en in de Nijlvallei nederzettingen ontstaan. Bij het begin van de bronstijd zien we twee verschillende culturen: aan de deltasites van de Nijl teelt men tal van graansoorten, cultiveert men kleinvee en doet men aan steenbewerking. In Neder-Egypte is de invloed van het naburige Palestina en Syrië groot. Stroomopwaarts heerst een dynamische cultuur met meer uitwisseling en handel. Ook de graven en tempels van Opper-Egypte zijn sierlijker en rijker. De Opper-Egyptische heersers hielden hun ogen op de Nijldelta gericht en slaagden erin om op het einde van het vierde millennium een politiek eenheidsrijk tot stand

te brengen. Het geografische dualisme zal echter de faraonische geschiedenis blijven beheersen.

Samensmelting van stammen onder invloed van migratie en het ontwikkelen van nederzettingen tijdens het neolithicum gaven in de bronstijd het levenslicht aan een volk en cultuur die wij nu Grieks noemen. Het woord Grieken (*Graeci*) is van Romeinse oorsprong. Zelf noemden ze zich Hellenen en hun land Hellas. Voorheen duidde Homerus zijn volk aan met Archaiërs. Deze naam is te vinden op Hethitische kleitabletten uit de 14^e eeuw v.o.j. Op Kreta en Mycene hanteerde men al heel vroeg een eigen schrijftaal, maar het Grieks zoals we dit kennen, toen de Grieken het Fenicische alfabet overnamen, werd tussen 1000 en 750 v.o.j. ontwikkeld. De rijpe vrucht van deze ontwikkeling vinden we in de twee lange epische dichtwerken van Homerus: *Ilias* en *Odysseus*.

Verder oostwaarts, in het huidige Iran, vormden tijdens de late bronstijd Medische en Perzische stammen het invloedrijke Perzische Rijk. Daar trad rond 1200 v.o.j. een ziener op de voorgrond, wiens leer later tot staatsgodsdienst van de Perzen uitgroeide. Zoroaster verkondigde een sterk dualisme waarin de wereld het toneel is van de strijd tussen goed en kwaad. De god van het goede heette Ahura Mazda. Naast (of beter: onder) hem schikte Zoroaster ook andere goden, zoals die van het kwaad (Angra Mainyu). De mens moet met goede daden, goede gedachten en goede woorden partij kiezen voor Ahura Mazda en hem zodoende bijstaan in zijn strijd tegen het kwaad.

Deze verschillende bronnen zullen samenkomen in de eerste redactie van wat we nu de joodse Thora noemen (de eerste vijf boeken van de Bijbel). De bedding waarin dit bronwater terechtkomt, is het Hebreeuwse profetisme. De tekst ontstaat tijdens de Babylonische ballingschap (598-539 v.o.j.). In 586 vernietigden de Babyloniërs de Tempel in Jeruzalem en dompelden ze de Hebreeuwse stammen in diepe crisis. In Babel begonnen die met de reorganisatie. Men verzamelde mondelinge verhalen, wetteksten, cultische voorschriften en uitspraken van profeten die driehonderd jaar eerder in en om Jeruzalem optraden. Tijdens de ballingschap te Babel treedt Ezechiël als profeet op. Een opmerkelijke passage in het boek van Ezechiël is die waarin hij verwijst naar de afkomst van het Joodse volk. Hij zegt dat ze in feite Kanaänieten zijn: 'Je vader is een Amoriet en je moeder een Hethitische' (16:3). De Amoriëten waren een halfnomadische stam die rond 2000 v.o.j. vanuit de Syrische steppe Mesopotamië binnentrok. Ze

brachten de koning van Ur ten val en stichtten de Amorietische dynastie (1800-1500 v.o.j.) waarvan Hammurabi de voornaamste telg was. Het waren uitgerekend de Hethieten die met hun inval in de 14^e eeuw v.o.j. een einde aan dit rijk maakten. De Hethieten waren afkomstig uit het huidige Zuid-Turkije en bouwden tussen 1700 en 1200 v.o.j. een groot rijk uit. In 1274 kampten ze met de Egyptenaren in de gekende slag bij Kadesj, die door Ramses II werd gewonnen. Tijdens de brons-tijd wemelde het in het Nabije en Midden-Oosten van volksstammen die, nu eens op de vlucht voor geweld en dan weer voor hongersnood, de streken doorkruisten.

Profetie

Als we over de Bijbel spreken, hebben we het over een kleine bibliotheek. De Bijbel is een verzameling van meer dan 70 geschriften die ontstond in een periode van 1000 jaar. Deze verzameling werd door de eeuwen heen meer dan eender welk ander geschrift in de wereld gekopieerd, gedrukt en verspreid. Daarbij komt dat er tal van teksten uit dezelfde periode en traditie bestaan, die niet in de Bijbel zijn opgenomen. Dit zijn de zogenaamde ‘deutero-canonieke’ en ‘apocriefe’ boeken, die nog eens aangevuld kunnen worden met specifieke contextueel gebonden literatuur uit de antieke joodse en christelijke periode, zoals de Esseense Qumranrollen en gnostische teksten. We zien dus een heel breed spectrum waarmee we rekening moeten houden, willen we onze kennis over de Bijbel kunnen verantwoorden. Daarbij zijn we verplicht ons eigen cultureel-historische standpunt nooit uit het oog te verliezen. De wetenschappelijke benadering van de Bijbel is het gevolg van ontwikkelingen die zich de voorbije 250 jaar hebben voorgedaan.

Sinds halfweg de 17^e eeuw, onder impuls van het onderzoek van de joodse filosoof Baruch Spinoza (1632-1677), is de zogenaamde ‘historische kritiek’ ontstaan. Ik moet opmerken dat Spinoza bij zijn onderzoek van de Bijbelse literatuur de rabbijnse methode gebruikte, d.w.z. dat hij niet te rade ging bij buiten tekstuele bronnen, maar de tekst verklaarde op basis van de tekst zelf. Hij onderzocht de kleine bibliotheek en ontdekte tegenspraak, historische onnauwkeurigheden en, wat hem verkettering opleverde, onjuiste overleveringen in de traditie. Het meest gekende voorbeeld is Spinoza’s verwerping van Mozes’ auteurschap van de Thora (dat zijn de eerste vijf boeken van de Hebreeuwse Bijbel). Hij beweerde dat Ezra, priester tijdens en na de

ballingschap, de auteur was (hetgeen ondertussen eveneens is weerlegd). Veel belangrijker dan het resultaat was Spinoza's methode. Hij gebruikte de rede als een fileermes om, doorheen de mythologische en verkondigende huid van het Bijbelse corpus heen, het kloppende hart ervan bloot te leggen. Dat hart is de morele zekerheid die het profetisme in het antieke Israël aanreikte.

We komen later op Spinoza terug. Nu is het van belang op te merken dat de historische kritiek op de Bijbel sinds de 17^e eeuw is geëvolueerd. Men ging op zoek naar de historische werkelijkheid achter de tekst. Tijdens de 19^e eeuw bereikte deze benadering haar hoogtepunt. Het probleem echter was dat men de tekst daardoor als een referent beschouwde, verwijzend naar een buitentalige en dus ook buitenhistorische context. Mede door toedoen van A. Schweitzer en de ontwikkelingen in de filosofie (met name het existentialisme en de taalwetenschap) is men ook deze naïviteit verloren. We beschouwen nu de Bijbel als literatuur, als artefact van creativiteit, wat natuurlijk niet wil zeggen dat er van historiciteit geen sprake meer is. De historiciteit moet evenwel niet worden gezocht in de vertelde gebeurtenissen maar wel in het heel specifieke overdrachtelijke kader waarin gebeurtenissen fungeren als uitleg. De bron van overdracht is het 'profetisme'.

Het is echter verleidelijk om de Bijbelse chronologie als historische waarheid te beschouwen. Dit is de idee van de 'gewijde geschiedenis', beginnend met de schepping, de zondvloed, de aartsvaders, de uittocht en de inname van het beloofde land. Hoewel deze visie eeuwenlang heerste en door een aantal groepen 'gelovigen' vandaag nog wordt gehanteerd, brengt archeologisch en linguïstisch onderzoek een duidelijke scheiding tussen feit en fictie aan. De historische wetenschap heeft twee grondslagen van de Bijbelse geschiedenis naar voren geschoven: enerzijds de archeologische en anderzijds de taalkundige feitelijkheden.

Archeologisch heeft men restanten gevonden van het koningschap en een eenheidsrijk in de streek rond Jeruzalem (Juda) en het Noordelijke Rijk (Israël). De voornaamste archeologische restanten zijn de fundamenten van de Eerste Tempel, deze van Koning Salomo, gedateerd rond 1000 v.o.j. De oudste taalkundige restanten zijn de profetische teksten van Amos en Hosea die uit de 8^e eeuw v.o.j. stammen. Ik moet opmerken dat de redactie van deze teksten pas tweehonderd jaar later tijdens de ballingschap plaatsvond. De vernietiging van Tempel en stad door Nebukadnessar in 588 v.o.j. zette het Joodse volk in balling-

schap aan om zijn geschiedenis en cultuur te verzamelen. De schrijvers doen dit met een profetische bril waarmee ze het wedervaren van het volk beschrijven en zijn voorgeschiedenis dichten. De profeten hadden aangekondigd dat deze ramp zou plaatsvinden. Ze lieten het volk ook de kans om zich af te keren van onrechtvaardig gedrag en corruptie, zo niet werd de vernietiging van de stad van David onafwendbaar. Het historische hart van de Bijbel is het profetisme. De zogenaamde geschiedwerken in de Bijbel zijn geen feitenrelaas, maar profetische geschiedenis. De grondstof zijn de mondeling overgeleverde traditie (verhalen en legenden van nomadische volksstammen) en, niet onbelangrijk, het Soemerische en Babylonische wereldbeeld waarin de Joodse ballingen in de 6^e eeuw v.o.j. werden ondergedompeld. De profeten uit de 8^e eeuw v.o.j. haalden hun mosterd evenwel uit Egypte.

In een accuraat uitgewerkte theorie van de Egyptoloog Jan Assmann (*Moses the Egyptian. The Memory of Egypt in Western Monotheism*, 1997) ziet de auteur de unieke en korte monotheïstische periode van farao Achnaton (1351-1334 v.o.j.) als het eerste teken van Westers monotheïsme, zoals we dit uit de Bijbel kennen. Achnaton verenigde Opper- en Neder-Egypte onder een centraal gezag dat hij te Amarna vestigde. Om zijn politieke ambities te ondersteunen, herleidt hij de vele lokale goden tot de ene Aton. De zonnescijf was de emanatie van deze onzichtbare kosmische godheid, de schepper van licht, natuur en de geestelijke mogelijkheden van de mens. Het grote kosmische drama was zichtbaar door de weg van de zon aan de hemel te volgen. Dit drama werd in biologische, ethische en politieke termen geïnterpreteerd. Assmann spreekt van analogische verbeelding waarin de fundamenteën van het menselijke bestaan worden gereflecteerd: sociale rechtvaardigheid, harmonie, orde en gezag, hoop, gezondheid en welvaart. De ondergang tijdens de nacht wordt geduid als teken van verlossing, van leven na de dood. Het monotheïsme van Achnaton is ten diepste een ‘tegen-religie’ en bestrijdt het veelgodendom van de vele lokale heiligdommen. Achnaton kan echter niet standhouden. Hij wordt vermoord en de reactie is evenredig aan zijn revolutie: het Egyptische polytheïsme wordt met veel bravoure opnieuw ingevoerd. De nomadische stammen die – door omstandigheden gedreven – rond deze heiligdommen werkten als slaaf, ervoeren tijdens het korte bewind van Achnaton een relatieve vrijheid. Het is die herinnering die Mozes zal gebruiken om een anti-Egyptisch monotheïsme bij deze voormalige slavenstammen te installeren. Kenmerkend voor de problemen die dit met zich meebracht, is de beroemde tekst over het gouden kalf. Volgens de Egyptoloog Assmann is dit de god Apis.

De religieus-politieke ijver van de Amarna-revolutie was gericht op het binnenland waardoor de greep op Kanaän verminderde. De Noordelijke Hethieten (hun rijk spreidde zich uit over het latere Klein-Azië) oefenden gaandeweg meer invloed uit op de streek rond Jeruzalem. In de 13^e eeuw v.o.j. vindt een veldslag tussen Hethieten en Egypte plaats. De eersten krijgen de steun van de zeevolken (van Egeïsche afkomst uit de late bronstijd). De streek rond Jeruzalem werd een buffer tussen deze twee grote rijken in. De zeevolken zagen in dit vacuüm een kans om de kuststreken van Israël en Juda in te nemen (de Filistijnen). Daarnaast waren er voornamelijk stadstaten zoals Sichem, Jericho, Jeruzalem, Lakis enzovoort. Deze stadstaten onderdrukten de plattelandsbevolking en joegen de nomadische stammen op. In de 12^e eeuw wordt dan te Sichem, een stadstaat 50 kilometer ten noorden van Jeruzalem, een verbond gesloten tussen een aantal nomadische stammen en de plattelandsbevolking. De neerslag is te lezen in de Bijbel (Jozua 24), waar dit verbond wordt gebruikt om de Uittocht af te sluiten. Het is een niet-aanvalspact, waaraan de ene god de nodige legitimiteit verschaft. Op de achtergrond klinkt de herinnering aan de glorieuze periode van Achnaton. De mythe over Mozes vertelt immers dat hij aan het Egyptische hof is opgevoed. De Bijbel plaatst Mozes in de 14^e eeuw.

Het stammenverband dat te Sichem tot stand komt, is de geboorte van het Bijbelse volk Israël. Er is geen enkele historische grond om aan te nemen dat er zoiets als een uittocht uit Egypte is geweest. Het stammenverband breidt zich vanuit Sichem uit en neemt de stad Jeruzalem in. De rots waarrond de stad is gebouwd, krijgt de naam Sion en dient als centrale plaats. De legendarische eerste koning David bouwt er zijn residentie en zijn nog legendarischer zoon Salomo bouwt op Sion de Tempel. Ik merk op dat een strak monotheïsme de politieke hefboom was om te komen tot een stammenverband, maar dat dit niet werd doorgetrokken in de eerste vroege periode, gezien Salomo in het voorhof van de Tempel een soort pantheon liet inrichten, waar alle goden een plaats kregen. Dit zal door een latere redactie na de ballingschap (Deuteronomium) worden aangewend om het afglijden van Israël te duiden.

In de periode onmiddellijk na de bouw van de Eerste Tempel ontstaat het profetisme. De oorsprong daarvan ligt in de nomadische 'ziener'. Het Hebreeuwse woord voor profeet is *navi* en betekent 'extatisch roepen'. In de legendarische geschiedschrijving van de Bijbel treedt de eerste profeet al op aan de zijde van koning David (Nathan) en verschijnt kort nadien de eindtijdelijke profeet Elia. Historisch zijn deze gegevens

niet. Wel historisch is het optreden van de profeet Amos in 750 v.o.j. en verder ook Hosea en Jesaja. Dit waren vaak in groep optredende zieners, al dan niet verbonden aan een lokaal heiligdom. De meesten stelden de uitbuiting van het gewone volk door de tempelelite aan de kaak. Hun kernboodschap was rechtvaardigheid en anti-idolatrie.

Een legitieme vraag vandaag luidt: is de openbaring van God (het visioen van de roeping) kenmerkend voor het profetisme of is dit een latere invulling? Het leeuwendeel van de profetische boeken zijn ‘woorden van de Heer’ die de omringende volken de wacht aanzeggen en waarin God het eigen volk kritisch tegemoet treedt. Naar buiten toe klinkt het keer op keer dat de straf voor afgoderij en onrecht niet zal uitblijven, terwijl binnenin dezelfde tendensen heersen, maar er is nog kans op redding. Daartoe moet het volk zich omkeren van zijn goddeloze wegen. Verder ‘zien’ de profeten beelden van een stralende toekomst, een wereld waarin alles koek en ei is, zonder onrecht en oorlog. Maar is de openbaring van God in de Tempel (Jesaja en Jeremia) of aan de oevers van de Kebar (Ezechiël) geen latere verbeelding om de goddelijke oorsprong van de boodschap tot ommekeer te rechtvaardigen? Openbaring als legitimatie is een eerste kloof waarin profetisme ondergronds verdwijnt. Aan de oppervlakte vormt het Hebreeuwse monotheïsme een brede stroom. Openbaring is een voorstelling en geen feitelijke materiële werkelijkheid. Deze ‘onderstroom’ zal het Bijbelse landschap blijven kleuren.

Oorspronkelijke filosofie

Terwijl het Bijbelse monotheïsme zich in de ballingschap van het Joodse volk te Babel ontwikkelde, ontstond in Griekenland het grondvlak van filosofie. Hier stond inzicht of het geestelijke schouwen van de oorsprong en de dynamiek van de werkelijkheid voorop. De Griekse oorspronkelijke filosoof Heraclitus ijkte het concept van het samenvallen van de tegendelen. Heraclitus leefde en werkte rond 500 v.o.j. te Efeze (in Ionië aan de westkust van het huidige Turkije). Uit de weinige fragmenten die van zijn hand zijn bewaard, blijkt dat Heraclitus zocht naar een overkoepelende synthese van de verschillende gebieden van kennis. Net als zijn tijdgenoten de pythagoreeërs, Xenophanes en Parmenides, zocht hij een antropologische (ethische) aanvulling op de heersende mythologische kosmogonie. Ik duid deze ‘eerste’ denkers aan met de term ‘oorspronkelijke filosofen’, omdat zij allen zochten naar de oorsprong (*archè*) ter verklaring van de werkelijkheid. De term

‘natuurfilosofen’ is niet afdoende, gezien ze nadachten over meer dan natuur alleen. ‘Pre-socratici’ is nog minder accuraat, alsof ze enkel met iemand die na hen kwam kunnen worden gekenmerkt. Heraclitus vertrouwt op de rede, zowel wat kennisleer als wat ethiek betreft. Verantwoord handelen is volgens hem slechts mogelijk als gevolg van een redelijk inzicht in het geheel der dingen. Dat inzicht is de uitdrukking van een alles doordringende en bestierende rationele grondstructuur: de zogenoemde eenheid der tegendelen. Inzicht is een ervaring van deze grondstructuur, die zich overigens op de meest uiteenlopende manieren manifesteert. Heraclitus noemt dit ‘de god’: ‘De god: dag nacht, zomer winter, oorlog vrede, verzadiging honger – alle tegendelen, dat is de bedoeling – en hij neemt andere gestalten aan: zoals [vuur], wanneer het zich met reukstoffen verbindt, zijn naam ontleent aan het aroma van ieder daarvan’ (*Aldus sprak Heraclitus*, fragment 44, vertaling J. Mansfield, 2006).

We mogen echter niet in de verleiding komen deze aanduiding te verbinden met het joodse godsbegrip dat we uit de Bijbel kennen. Het inzicht of de leer van Heraclitus (hij gebruikt het Griekse woordje *logos*) moge dan de rationele grondstructuur van de werkelijkheid zijn, het is geen grootheid met een wil, belofte of bestemming, maar een lukrake dynamiek, vergelijkbaar met een stroom. De ervaring dat ‘alles stroomt’ (*panta rei*) of het inzicht van ‘stroming’ is eeuwig. De enige bestemming is de actualiteit van deze ervaring. De eenheid van de tegendelen verklaart de steeds weerkerende gang van de natuur (dag/nacht, zomer/winter, heet/droog, koud/nat), het is er tevens de oorsprong van en heeft zichzelf tot doel. De oorspronkelijke filosofen in Griekenland van de 6^e eeuw gaven uitdrukking aan de redelijke grondslag van de werkelijkheid. Ze plaatsten de mythologische voorstellingen onder kritiek van de rede, maar verwierpen de verbeelding niet als factor van kennis en overdracht. Hun kritiek voegde iets toe aan de mythe. Illustratief daarvoor is de behandeling van Homerische literatuur en de mysterieculen door Heraclitus.

In de eeuwen voorafgaand aan de oorspronkelijke filosofen is er in Griekenland sprake van mythe en cultus. De oudste Griekse literatuur staat op naam van Homerus (*homeiros* is een equivalent van ‘anoniem’), van wie twee epische dichtwerken zijn overgeleverd: de *Ilias* en de *Odyssee*. Deze werken, waaraan mogelijk meerdere schrijvers hun pen leenden, moeten ergens tussen 750 en 650 v.o.j. zijn ontstaan. De twee verhalende gedichten vertellen over heldenmoed en rechtvaardigheid.

De *Ilias* heeft het einde van de tienjarige oorlog tussen Grieken en Trojanen als decor. De *Odyssee* sluit daarbij aan met het verhaal over de omzwervingen en thuiskomst van een oorlogsheld. Het opmerkelijke in deze literatuur is dat de goden op een eigengereide manier, vol ja-loersheid en willekeur, te werk gaan en het lot van mensen bepalen. De helden zelf komen nooit tot overleg, laat staan overeenkomst. De oorspronkelijke filosofen argumenteerden dat, indien de mensen tot redelijke samenspraak met elkaar zouden komen, de (bepalingen van de) goden zouden verdwijnen als sneeuw voor de zon. Pas dan kan de *polis* rechtvaardig worden ingericht. In fragment 12 lezen we een treffend voorbeeld van Heraclitus' kritiek en aanvulling op de mythe. In plaats van 'ik' gebruikt de filosoof zijn naam en schrijft: 'Heraclitus duidt het de dichter [Homerus] euvel, dat hij schreef: Moge tweedracht onder de goden en mensen geheel verdwijnen.' Tweedracht is volgens Heraclitus juist onontbeerlijk voor het voortbestaan van de dingen: 'Men hoort te weten dat echte oorlog iets universeels is en recht tweedracht, en dat alles in tweedracht en noodzakelijkheid tot stand komt' (fragment 50). Oorlog of tweedracht zijn de tegendelen-in-eenheid. De organisatie van de *polis* en andere ethische overwegingen moeten met dit inzicht rekening houden.

Dezelfde rationele kritiek valt de natuurgoden van de mysterieculten te beurt. Sinds de 7^e eeuw v.o.j. – de discussie over de datering van de mysteriegodsdiensten is in volle gang, waarbij oudere datering wordt weersproken door jongere (hellenistische) – voltrok men rituelen, waarbij de seizoenwisselingen op basis van mythen werden geduid. De meest gekende culten zijn deze van Eleusis en Dionysus/Bacchus. Eleusis was een dorp niet ver van Athene. Na de oogst trok men in processie naar Eleusis, waar in een grote hal het mysteriespel van Demeter (de godin van het graan) en haar dochter Persephone of Korè werd opgevoerd. De dochter werd door Hades naar de onderwereld ontvoerd, waar Demeter haar redt. Deze jaarlijkse samenkomst cirkelde rond twee mysteriën: vruchtbaarheid (de verborgen kracht van het graan) en de dood (wat er in de onderwereld gebeurt). Dionysus of Bacchus was de god van de roes en extase. De feesten duurden een week en draaiden op rituele wijze de gangbare orde om. De mysterieculten in het oude Griekenland waren initiatierituelen met een vrijwillig, persoonlijk en geheim karakter, met het oog op de verandering van de geest door ervaring van het inzicht in het grotere geheel (Burkert, 1987). Het is juist tegen de inhoud van het in de mysteriën geboden 'grotere geheel' (Burkert spreekt van *the sacred*) dat Heraclitus van leer trekt: 'Tot wie richt Heraclitus van Ephesus zijn

profetie? Tot 's nachts in vervoering ronddolenden, magiërs, bacchanten, maenaden, mysten. Deze zijn het die hij dreigt met wat na de dood komt, aan deze profeteert hij het vuur. Want onder de mensen in zwang zijnde mysteriën worden op onheilige wijze gecelebreerd' (fragment 21). Voor het redelijke inzicht heb je alleen je verstand nodig, aldus Heraclitus. Burkert merkt op dat het ontstaan van de mysterieculten gelijktijdig – hij hanteert een jonge datering – met de ontdekking van het individu en de constituerende rede plaatsvindt. In de 6^e eeuw verandert het wereldbeeld en komt de mens centraal te staan. De kritiek van Heraclitus treft vooral het perspectief dat aan de geïnitieerde wordt geboden: een voorkeursbehandeling in het hiernamaals (Hades). Dit is de 'onheilige wijze van celebreren' en blijkt voornamelijk voor de Eleusisrite te gelden: 'Als het niet Dionysus was ter ere van wie zij hun processie hielden en het lied op de schaamdelen zongen, zou wat bedreven is het meest schaamteloze zijn. Dionysus, ter ere van wie zij hun verstand opzij zetten en het feest der bezetenheid vieren, is immers dezelfde als Hades' (fragment 22). De aanhangers van Dionysus betuigen, zonder het zelf te weten, respect aan de eenheid der tegendelen, want ze vieren het leven (Dionysus) en tegelijk de dood (Hades).

De natuur en het nadenken over haar wetmatigheid brachten dus in Griekenland de voorstelling van een altijd stromende rationele grondstructuur van het bestaan voort. De mens die er kennis van krijgt en er op voet van vertrouwdheid mee leeft, is tot bestemming gekomen. De goden worden gaandeweg weggeredeneerd, want de redelijke mens heeft zijn leven in eigen handen. De mens in het oude Griekenland is een zwerver met een doel. Odysseus zwerft over de zeeën, maar is eigenlijk op weg naar huis. De aanhangers van Dionysus zwerven door bossen en velden, met het oog op een inzichtelijke ervaring. Met hun rationele revolutie nodigen oorspronkelijke filosofen de mens uit om, in plaats van te dwalen als een slaapwandelaar, wakker te worden en tot inzicht te komen. Wat tijdens de ontwikkeling van het Bijbelse monotheïsme 'openbaring van de ene god' heette, was in Griekenland 'inzicht van de *logos*'. Beide tradities vertolkten dit ethisch met de raad om 'op voet van vertrouwdheid' met God of de *logos* te leven.

Verbeelding van oorsprong

De mysteriegodsdiensten hechtten volgens Burkert geen dogmatisch geloof aan het overwinnen van de dood. Er was tevens geen sprake

van een devaluatie van het aardse leven ten voordele van het bestaan in het hiernamaals. Er werden geen beloften uitgesproken en als er tijdens rituelen allusie werd gemaakt op voordelen, dan betrof het een verandering van sociaal-maatschappelijke status die mogelijk werd dankzij het aangereikte inzicht. De aberraties die bijvoorbeeld Heraclitus meldt – ‘de onheilige wijze van celebreren’ – konden evengoed slaan op mensen die uit ambitie grote sommen doneren aan het heiligdom om zich maatschappelijk beter te positioneren. Het leven na de dood was echter nooit een centraal thema. Over de oorsprong van het leven werden wel dichtwerken gemaakt. Na de literatuur die op naam van Homerus staat, is het werk van Hesiodus het belangrijkste Griekse mythologische erfgoed. Hesiodus leefde tussen 750 en 650 v.o.j. op het vasteland van Griekenland, nadat hij met zijn vader en broer Persees vanuit Cyme in Aeolis (het huidige Turkije) naar Askra was geëmigreerd. Hesiodus was een herder. Hij schreef twee grote dichtwerken: *Theogonia* en *Werken en dagen*. In het eerste werk ordent hij de olympische godenwereld en vertelt over het ontstaan ervan. In het tweede overgeleverde werk van zijn hand wijst hij zijn broer terecht, omdat deze zich een onbehoorlijk groot deel van de erfenis toe-eigende na de dood van hun vader. In *Theogonia* beschrijft Hesiodus dat de aarde (*Gaia*) ontstond uit chaos en meteen de hemel (*Oeranos*) voortbracht, maar ook bergen, zeeën en nimfen. Daaruit kwamen titanen, cyclopen en reuzen voort, zeer tot ergernis van de hemel die hen in de schoot van de aarde verstopte. Aarde werd woedend en beval haar kroost de ‘kwaadaardige vader’ te straffen. Ze reikte hen daartoe een snoeimes. Kronos was gehoorzaam en castreert zijn vader wanneer die moeder aarde dronken penetreert. Kronos werpt vervolgens de afgehouden penis van zijn vader in zee. Zo ontstaat Aphrodite. Kronos huwt dan zijn zuster Rhea. Ze baart vijf kinderen, maar Kronos, gedreven door de angst dat zijn kinderen hetzelfde met hem zullen doen zoals hij met zijn vader deed, slikt de kinderen onmiddellijk na de geboorte in. Bij de zesde zoon is Rhea verstandiger. Ze geeft de kleine Zeus aan grootmoeder Gaia en stopt haar man Kronos een steen in de mond om door te slikken. Zeus voert daarop zijn vader dronken, geeft hem vervolgens een braakmiddel zodat de vijf broers en de steen tevoorschijn komen. Volgens Hesiodus is de steen te bezichtigen in Delphi, op de plaats waar het orakel zetelde. Zeus loot met zijn broers Poseidon en Hades voor de heerschappij over hemel, zee en onderwereld. Daarop verbant hij zijn vader Kronos naar het rijk van Hades. Grootmoeder aarde brengt mensen voort die als goden leefden. Van dit ‘gouden geslacht’ is de mensheid afgegleden naar een tijdperk vol ellende en on-

recht. Dit is de tijd waarin we leven. Het ‘gouden geslacht’ leeft verder als beschermende *daimones*.

Heraclitus verwijst naar Hesiodus om te stellen dat veel geleerdheid nog geen begrip oplevert (fragment 15). De redelijke grondslag van de werkelijkheid is de hefboom waarmee Heraclitus zich boven alle anderen verheft. Hij schrijft: ‘Leermeester der meesten is Hesiodus; van hem zijn ze overtuigd dat hij het meeste weet, terwijl hij nota bene dag en nacht niet eens kent: die zijn immers één’ (fragment 16). Deze houding oogstte al in de oudheid kritiek. Diogenes Laërtius, die aan het einde van de 2e eeuw een boek schrijft over het leven en de leerstellingen van de voornaamste Griekse filosofen, noemt Heraclitus ‘de hoogmoedigste van alle mensen die op alles en iedereen neerkeek’. Hij verwijt hem ook inconsequentie, want dezelfde Heraclitus beweert dat hoogmoed geblust moet worden, ‘meer dan een brand’. Heraclitus ging voorbij aan het feit dat religie en mythe voorzagen in meer behoeften dan alleen weetgierigheid. De godenmythologie werpt ook licht op gevoelsmatige, relationele en morele kwesties. De vraag of de wetenschappelijke houding, die alles tot een redelijke grondslag herleidt, niet met een zekere verschraling gepaard gaat, werd al van bij de aanvang ervan gesteld. De mythe heeft een praktisch belang en beschrijft tendensen die nog steeds het gedrag van mensen en de structuur van de samenleving bepalen.

Segal maakt in *The Myth and Ritual Theory* (1998) gebruik van de comparatieve methode en stelt mythe voor als ‘poly-paradigma’, dat oorsprong en belang van rituelen verklaart. Het ritueel reikt, door middel van initiatie, een cyclische interpretatie van het leven aan, waarbij de mens steeds op eenzelfde punt terugkeert, maar op een inzichtelijker niveau. Volgens Segal duidt deze antropologische benadering nog altijd het belang van mythe en ritueel vandaag aan. Wat dus in de oorsprongsmythe wordt verteld, is nog steeds werkzaam en ervaarbaar.

De Griekse mythologie en de oorspronkelijke filosofie liggen wel degelijk in elkaars verlengde. De rode draad is de verbeelding van een doorgaande dynamiek of ‘stroming’ die de werkelijkheid tot werkelijkheid maakt. De mens is een in duisternis vertoevende ziel die, eens hij de grot verlaat en in het licht van inzicht treedt, zich bevrijd weet van de aardse ketenen die hem binden. Met de grotvergelijking in *Politeia* vat Plato het Griekse mens- en wereldbeeld treffend samen: in de wereld geworpen zwerft de mens tot hij inzicht verkrijgt en hij beseft dat zijn zwerftocht een pelgrimstocht was.